

Олександр Гавриленко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/Y-8919-2018>
o.gavrylenko@karazin.ua

УДК 930.85(262.5-192.5-17)“652”

ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ЇХ ВПЛИВ НА МАЙБУТНІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано розвиток демократичних традицій античних полісів Північного Причорномор'я та визначено їхній вплив на майбутні державотворчі процеси на території України. Зазначено, що грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Апеннінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. Грецькі міста-поліси сформували демократичні традиції, які позитивно вплинули на розвиток української державності. Відзначено, що аналіз історичних джерел дає підстави зробити певні висновки, наприклад, стосовно уявлень про громадянську спільноту.

Показано, що вплив демократичних традицій античних полісів простежується у політичному житті Київської Русі, де ключову роль відігравало віче – народне зібрання, що об'єднувало всіх вільних членів громади. Його компетенція була надзвичайно широкою: від вирішення питань війни і миру до обрання і навіть усунення великого князя як правителя держави. Через віче народ безпосередньо впливав на державну політику, що свідчило про доволі високий рівень політичної культури того часу. “Руська Правда”, як перший звід законів, відобразила зачатки принципу верховенства права і захисту прав людини. Козацька держава XVII ст. також демонструвала значні демократичні тенденції, що були порівнянні з досягненнями тогочасних європейських держав. Інститут гетьманства, Генеральна рада та виборність посадових осіб свідчили про високий рівень самоорганізації козацького суспільства на демократичних засадах.

Наголошено, що одним із найяскравіших прикладів втілення демократичних ідей стали “Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін угодою затверджені...”, відомі також як Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Вони поєднували традиційні засади козацької демократії з досягненнями політичної думки Західної Європи, проголошуючи принципи народного суверенітету, поділу влади та захисту прав людини. Конституція свідчила про те, що українська державотворча традиція була невід'ємною частиною європейського цивілізаційного процесу.

Яскравим взірцем впровадження демократичних принципів в українській історії стала діяльність Центральної Ради. Демократичні ідеї, проголошені та частково реалізовані її уря-

дом, залишилися в історії України як важливий здобуток і продовжують впливати на сучасну українську політику.

У висновках наголошено, що антична цивілізація, з її багатим доробком у філософії, праві та політиці, залишила глибокий слід у розвитку людської спільноти, що протягом наступних тисячоліть мешкала на землях сучасної України. Особливе місце в цьому процесі посідають поліси Північного Причорномор'я, які були не лише торговельними центрами, а й, у низці випадків, експериментальними майданчиками для втілення демократичних ідеалів. Їхній досвід, безперечно, вплинув на подальші державотворчі процеси на території України. Ідеї та традиції демократії, що в античний час були поширені в полісах Північного Причорномор'я, не зникли безслідно. Вони продовжували розвиватися і трансформуватися протягом наступних історичних епох. Безумовно, було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зачатками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та еволюцію державотворчих і правотворчих процесів у східних слов'ян. Пізніше, в історичному перебігу ідеали демократії неодноразово відроджувалися. Козацька держава, Центральна Рада – це лише деякі приклади, які свідчать про те, що український народ завжди прагнув до самоврядування і демократичних свобод. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я відіграли важливу роль у формуванні української державності. Ідеї прямої демократії, верховенства права і рівності всіх перед законом, які зародилися в античних полісах, продовжують надихати українців у їхньому прагненні побудувати сильну, демократичну і справедливую державу.

Ключові слова: антична цивілізація; античні державні утворення; демократія; історія української державності; Україна.

Серед усієї розмаїтості досвіду людства у справі створення демократичного суспільного устрою особливе місце посідає вивчення античної, насамперед еллінської, демократії. Давні греки не лише створили саме поняття “демократія”, а й утворили перші держави, засновані на цьому принципі. На нього здебільшого спиралися у своєму державно-правовому будівництві й громадяни полісів Північного Причорномор'я. Саме ці перші зразки найбільш ясно та чітко демонструють найхарактерніші риси античної демократії.

Події останнього часу, розв'язання Росією війни проти суверенної держави Україна, намагання агресора знищити українську державу, причому не лише фізично, а й ментально, ідеологічно, робить надзвичайно актуальною проблему тягlostі, наступності, заснованої на демократичних традиціях української державності, підвищення ефективності правового регулювання її функціонування. Визначений законодавством рух України євроінтеграційним вектором є неможливим поза межами просування до стандартів демократичної, соціальної та правової держави. Важливу роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід державотворення. Адже стародавня епоха, коли на теперішніх українських територіях існували античні державні утворення (Ольвія, Херсонес, Тіра та ін.), залишила глибокий слід у державотворчій практиці та праві наступних генерацій і в підмурку сучасного механізму української держави лежать нашарування, що формувалися упродовж усієї вітчизняної історії.

Поза сумнівом, до розгляду проблеми становлення та розвитку окремих аспектів становлення демократії в античних полісах на теренах сучасної

України в стародавню добу упродовж останніх десятиліть українські дослідники зверталися неодноразово. Серед них – правознавці І. Бойко¹, В. Гончаренко², М. Страхов³, О. Гавриленко⁴, Т. Ніколаєнко⁵ та ін. Розділ про судову владу скіфо-античної доби міститься у колективній монографії за редакцією І. Усенка⁶. До розробки питання долучилися також історики. Зокрема, серед порівняно недавніх робіт увагу привертають дослідження М. Скржинської⁷, О. Ручинської⁸ та ін. Але до спеціального комплексного висвітлення процесів зародження демократичної традиції в античних полісах Північного Причорномор'я та їхнього впливу на подальші державотворчі процеси на території України, зокрема, спираючись на аналіз пам'яток права, що збереглися до нашого часу, історики права не вдавалися.

Отже, метою цієї статті є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема наративних, пам'яток права та ін.) і наявної наукової літератури процесів становлення та розвитку в містах-державках (Ольвії, Тірі, Херсонесі та ін.), розташованих у стародавню добу (від VI ст. до н. е. до першої половини VI ст. н. е.) на південних землях сучасної України, демократії та відповідних традицій, а також висвітлення їхнього впливу на державотворчі процеси пізнішого часу.

Як відомо, в античну епоху, що хронологічно охоплює період понад тисячу років, на території півдня сучасної України існували поліси – державні утворення, що були тісно пов'язані з найрозвиненішими державами того часу: давньогрецькими полісами (насамперед Афінами, Мілетом та ін.), Понтійським царством, Римською імперією.

Для того, щоб зрозуміти сутність і природу демократії, що склалася на певному етапі суспільного розвитку, розібратися в причинах її виникнення та поширення на території, які нині входять до складу України, зрозуміти

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб.* (Вид-во Львівського ун-ту імені І. Франка 2014) 903.

² В Гончаренко, 'Держава скіфів', *Історія держави і права України. Академічний курс: у 2 т. Т. 1* (В Тацій, А Рогожин ред, Ін Юре 2000) 11–18.

³ М Страхов, 'Основні риси державного ладу Боспорського царства' [1999] 7(2) Вісник Університету внутрішніх справ 159–162.

⁴ О Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)* (Парус 2006) 352; О Гавриленко, 'Зародження права на території України в античну добу' [2020] 1 Право України 64–84; О Gavrylenko, O Skryl, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) Journal on European History of law 190–200; T Syroid, O Havrylenko, A Shevchenko, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) Journal on European History of law 101–114 та ін.

⁵ Т Ніколаєнко, 'Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства' [2014] 6 Бюлетень Міністерства юстиції України 150–154; Т Ніколаєнко, 'Звичаєве право скіфської держави' [2014] 8 Бюлетень Міністерства юстиції України 51–56.

⁶ І Усенко (кер кол), *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку* (Наукова думка 2014) 501.

⁷ М Скржинська, 'Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я' [2009] 5 Український історичний журнал 4–11.

⁸ О Ruchynska, 'Multiculturalism and citizenship identity in the Greek Poleis of the Northern Black Sea Region' in A Giacomozzi, I Bondarevskaya, D Karakatsani (eds), *Political and Economic Self-constitution: migration and citizenship education: proceedings of the I International Conference* (Corinth 2023) 87–90; О Ручинська, 'Особливості благодійництва в Ольвійському полісі (VI–I ст. до н. е.)' [2021] 1(33) Емінак 219–229.

особливості її функціонування, необхідно спочатку скласти загальне уявлення про феномен давньогрецького полісу. Тісна й органічна пов'язаність між полісною організацією і демократією, що виникла на її основі, визнається, мабуть, усіма сучасними дослідниками. Щоб точніше визначити характер цього зв'язку та краще зрозуміти специфіку давньої демократії загалом і її специфічні риси, що склалися в античних містах-державках Північного Причорномор'я, необхідно з'ясувати деякі фундаментальні аспекти проблеми грецького полісу. Вона є однією з найважливіших і водночас найскладніших проблем науки про античну державність. Адже саме поліс став фундаментом античної цивілізації та зумовив особливості її розвитку в усіх сферах: у праві, філософії, політиці, ідеології тощо.

Визначальна роль поліса в розвитку античної грецької цивілізації якраз і викликала першочерговий інтерес дослідників саме до цього явища. Численні дискусії, які точаться в історіографії навколо проблеми поліса, за своєю суттю є спробою відповісти на, здавалося б, просте питання: що таке поліс? Досі на це питання не існує загальновизнаної відповіді.

При вирішенні зазначеної проблеми не завжди можна повністю покластися на погляди самих давньогрецьких авторів, адже для них поліс не був феноменом, яким він є для нас нині. Греки сприймали це явище нібито зсердини, вживали поняття “поліс” нерелексивно. Полісом вони могли назвати і державу з її інститутами та органами влади, і місто з його спорудами, і людей, що населяють це місто та складають його громадянський колектив. Імовірно, у свідомості стародавніх греків ці складові були нероздільні й у своїй сукупності становили поліс. Залежно від того, що хотів підкреслити той чи інший промовець у суді чи під час засідання полісної ради, той чи інший давньогрецький історик, описуючи певні події, міг висунути на перший план ту чи іншу складову цієї концепції. Для сучасних вчених проблема поліса якраз і полягає в тому, щоб виокремити ті вихідні елементи, які відіграють конституюючу, структуроутворюючу роль у виникненні полісу.

Незважаючи на те, що проблема полісу вже протягом тривалого часу є однією з головних проблем антикознавства, у центрі уваги істориків права вона опинилася порівняно недавно. Протягом тривалого часу поліс розглядався насамперед як місто-держава. Місто-держава, як особлива форма територіальної, політичної, соціальної організації, було доволі поширеним явищем у давнину, характерним не тільки для західних, а й для східних цивілізацій. Визначення поліса як міста-держави, з одного боку, є цілком справедливим. Проте, з іншого боку, таке визначення є надто формальним і, враховуючи лише зовнішні форми організації, не відображає внутрішньої сутності поліса⁹. Зокрема, таке визначення не надає уявлення про те, чим античне грецьке місто-держава відрізнялося від східного. На стародавньому

⁹ M Hansen, ‘Was the Polis a State or Stateless Society?’, T Nielsen (ed), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Franz Steiner Verlag 2002) 17–49.

Близькому Сході, наприклад, міста-держави також відіграли важливу роль у становленні та розвитку цивілізації, проте явища, аналогічного грецькому полісу, Схід загалом не знав.

Як видається, поняття “поліс” взагалі не може бути зведене ані до міста, ані до держави, принаймні у її сучасному розумінні теоретико-правовою наукою. Виникнення полісу передуює формуванню і першого, і другого й тому визначення полісу виключно як міста-держави не дає нам можливості повною мірою зрозуміти сутність явища.

Вже кілька десятиків років тому в історичній науці склалося усвідомлення того, що поліс – це не лише політичне об’єднання, але набагато складніша форма спільноти, члени якої пов’язані цілим комплексом соціальних та економічних відносин. Наприклад, однією зі специфічних рис поліса є наявність так званої “античної форми власності”, на особливості якої звертали увагу вже давні автори¹⁰. Антична форма власності є своєрідним симбіозом колективної та приватної власності: верховна власність на землю громади належить усьому громадянському колективу, водночас ця земля поділена на ділянки, що знаходяться у власності окремих членів цієї громади. Володіння землею було пов’язане безпосередньо з членством у громаді, земля була свого роду паспортом громадянина, тому товарний оборот землі в давнину був обмежений¹¹.

В останні роки в історіографії набуває все більшого поширення підхід до проблеми поліса, який ґрунтується на визнанні соціально-психологічних факторів як провідної інтегруючої сили внутрішньополісних відносин. У рамках цього підходу поліс розглядається насамперед як специфічна форма соціальної та духовної спільності¹². Така думка багато в чому базується на тому розумінні поліса, яке склалося в грецькій політичній філософії. Досліджуючи проблеми державності, грецькі мислителі серед інших виділили одну принципову особливість полісної держави, що являє собою важливу сутнісну характеристику поліса в цілому. У найбільш загальному вигляді її сформулював Арістотель. Свою знамениту “Політику”¹³ він починає словами: “Держава (πόλις) є своєрідним спілкуванням (κοινωνία)”. Грецький термін κοινωνία має широке коло значень, що виражають спільну участь і співпрацю, і може перекладатися як “суспільство”, “спільнота”, “співучасть” тощо. Без перебільшення, можна вважати погляд на поліс, висловлений Арістотелем, типовим для всієї грецької політичної філософії. Платон, Арістотель, інші грецькі теоретики однастайно висловлювали переконання в тому, що поліс – це насамперед спільнота громадян, які перебувають між собою у тіс-

¹⁰ Арістотель, *Політика* (О Кислюк пер. з давньогрец., Основи 2000) 25–30.

¹¹ K Raaflaub, ‘Homer to Solon. Rise of the Polis. The written Sources’, Mogens Herman Hansen (ed), *The Ancient Greek city-state: symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, July, 1–4 1992 (Commissioner, Munksgaard 1993) 76–77.

¹² Ch Starr, *Individual and Community: The Rise of the Polis. 800-500 B.C.* (Oxford University Press 1986) 35.

¹³ Арістотель (н 10) 239.

ному спілкуванні, об'єднаних спільними справами та мають спільні цілі¹⁴. На практичнішому рівні можна сказати, що поліс – це об'єднання громадян, які спільно виконують спільну роботу: спільно володіють землею, спільно воюють, спільно керують своїми справами і т. д. Участь у вирішенні спільних справ розглядається як право, і водночас як обов'язок. Отже, принцип колективізму пронизує всі сфери життєдіяльності поліса і є його невід'ємною складовою. Акцентування уваги саме на цій складовій феномену поліса уможлиблює краще зрозуміти особливості його соціально-економічної та політико-правової організації у класичну епоху.

Як бачимо, демократичні принципи, закладені у самій природі поліса – колективізм, панування общинних засад, є його вихідними характеристиками. Підкреслюючи тісний зв'язок між демократичною формою правління та полісною організацією, В. Еренберг назвав демократію найповнішим втіленням полісних принципів, логічним завершенням поліса¹⁵. Отже, перша і найважливіша передумова виникнення афінської демократії була генетично закладена в самому полісі. Звичайно, не в кожному полісі стверджувалася демократія, але, незалежно від форми державного устрою, будь-який поліс зберігав риси народоправства. Арістотель, наприклад, зазначає, що також, як і в демократіях, при аристократичних та олігархічних режимах найважливіші рішення, що стосуються життєвих інтересів усього поліса, ухвалюються за участю або принаймні зі схвалення більшості громадян¹⁶.

Демократія – це ймовірний, але не єдиний можливий результат розвитку поліса. Вибір напряду історичного розвитку визначався цілою низкою обставин. Отже, й демократія в полісах Північного Причорномор'я (так само, як і афінська демократія), будучи яскравим прикладом грецької демократії, стала продуктом дії специфічних історичних факторів. Тому, перш ніж говорити про характерні риси демократії в Ольвії чи Херсонесі, необхідно вказати на деякі важливі для розуміння загальної картини обставини, що передували початку їхньої державно-правової історії і суттєво визначили її перебіг.

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Апеннінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. За образним висловом давньогрецького філософа Платона, 'елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису

¹⁴ Plato, *Republic* (G M A Grube transl, C D C Reeve, Hackett Pub. Co. 1992) 369.

¹⁵ V Ehrenberg, *Greek State* (Second edition, Oxford University Press 1964) 43.

¹⁶ Арістотель (н 10) 12–15, 30–31.

до Гераклових стовпів, розташувавшись навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота¹⁷.

Грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: визначення місця нової колонії, набір колоністів і призначення зверхника, організація вивозу колоністів, їхнє переселення, заснування поселення і самостійний розвиток нового полісу, що природно в різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції зазвичай становила декілька сотень, не перевищуючи тисячі осіб. На чолі її стояв призначуваний державою зверхник (архагет), що походив з древнього знатного роду, або державний діяч¹⁸.

Загалом, аналізуючи просопографічний матеріал, дослідники зазначають, що з-поміж переселенців до Північного Причорномор'я з інших регіонів значну частину становили представники аристократії¹⁹. Тому в грецьких громадах на ранніх етапах їхньої історії провідна роль у політиці та управлінні належала саме аристократам. Наявність великої кількості претендентів на роль керівників породжувала між ними запеклу боротьбу за першість серед членів громадянської общини: досягнення політиком лідируючого становища було можливим лише у разі його підтримки більшістю громадян. На всіх етапах розвитку поліса, включаючи найраніші його періоди, всі найважливіші питання життя громади розглядалися відкрито та потребували участі (нехай навіть пасивної, на рівні простого схвалення чи несхвалення) всіх общинників. Тому політика стала свого роду ареною, на якій розгорталася боротьба аристократичних кланів, що змагалися за симпатії та голоси демосу. Принаймні до середини V ст. до н. е. політика у причорноморських полісах несла на собі відбиток цього суперництва.

Головна роль у понтійській колонізації належала великому іонійському місту Мілету. В античному світі він був відомий високорозвиненим сільським господарством і ремісничим виробництвом, інтенсивним мореплаванням і активною торгівлею, налагодженим соціально-політичним устроєм, високим розвитком науки, філософії, мистецтва. Пліній Старший відзначав, що Мілет був родоначальником понад дев'яти десятків міст.

Північне Причорномор'я, що стало на Понті одним з основних регіонів грецької колонізації, приваблювало еллінів своїми природними багатствами. Тут були родючі землі і заплавні ліси, зручні гавані, багаті джерела питної води, багаті промисловою рибою ріки – усе це створювало сприятливі умови для розвитку землеробства і тваринництва, ремесел, різноманітних промислів і торгівлі.

У заселенні північнопонтійських земель простежуються три етапи. На першому – близько середини VII ст. до н. е. – засновується поселення Бо-

¹⁷ О Бандурка, О Ярмиш (заг ред), *Історія державності України: експериментальний підручник* (Одесей 2004) 36.

¹⁸ А Русяева, М Русяева, *Ольвия Понтийская: город счастья и печали* (Стилос 2004) 26.

¹⁹ M T W Arnheim, *Aristocracy in Greek Society (Aspects of Greek and Roman Life)* (Thames and Hudson 1977) 42.

рисфен на сучасному острові Березань поблизу міста Очакова Миколаївської області. На другому етапі (перша половина – середина VI ст. до н. е.) Борисфен освоїв сусідню територію: по берегах Березанського та Бейкуського лиманів виникли землеробські поселення. У Нижньому Побужжі було засноване одне з найзначніших античних міст – Ольвія (поблизу с. Парутине Миколаївської області). На Боспорі Кіммерійському (Керченський і Таманський півострови) засновані Пантікапей (Керч), Гермонасса (ст. Таманська), Німфей (Ельдіген), Мірмекій (поблизу м. Керчі), Феодосія (м. Феодосія) та ін. На третьому етапі (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) почалося освоєння іонійцями району Нижнього Подністров'я, де були засновані Ніконій (с. Роксолани Одеської області), можливо, Тіра (м. Білгород-Дністровський), низка сільськогосподарських поселень на східному березі Дністровського лиману. На західному узбережжі Криму в останній чверті VI ст. до н. е. було засновано Керкінітиду (м. Євпаторія), яка з самого початку входила до сфери політичного й економічного впливу Ольвії. Окрім того, можливо, існувало невеличке поселення на місці майбутнього Херсонесу Таврійського (м. Севастополь). Були засновані нові міста на Боспорі Кіммерійському (Фанагорія, Тірітака, Тірамба, Патрей, Порфімій тощо).

Четвертий етап ознаменувався заснуванням у 422–421 рр. до н. е. в Західному Криму вихідцями з Гераклеї Понтійської, за участю делосців єдиного осередку дорійської колонізації в Північному Причорномор'ї – Херсонесу Таврійського.

Переселившись, колоністи передусім споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке здійснювалося після зведення стін²⁰.

Кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори. Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.

Демократичний лад, що формувався в полісах у міру їхнього становлення, еволюціонував одночасно з розвитком громадянського колективу. Зазвичай правовий статус громадянина характеризувався максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, які існують у цій державі, оскільки громадянин – це особа, пов'язана з державою постійним юридичним зв'язком, який виявляється через їхні взаємні права та обов'язки. Протягом перших десятиліть після колонізації повноправними новоутворених полісів вважалися

²⁰ О Гавриленко, 'Трецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання', *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції. 10–13 вересня 2004 р. м. Бахчисарай* (О Тимошук ред, ДіАйПі 2005) 101–110.

тільки ті чоловіки – уродженці полісу, предки яких належали до громадянської общини (громади), заснованої при створенні міста-держави. З плином часу коло громадян розширилося. Причому з колонізаційної практики відомо, що друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з родинами першопоселенців та їхніх нащадків²¹.

Переселенці другої хвилі зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їхні наділи були меншими за площею і гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку – полісної аристократії й об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав переселенців другої хвилі, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців і представниками нової колонізаційної хвилі. Це ж впливало й на специфіку форми державного правління в полісах. Наприклад, більшість дослідників схиляється до думки, що у другій половині VI ст. до н. е. Ольвія була аристократичною республікою. Встановлення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів давало змогу кількісно невеликій групі населення, насамперед нащадкам першопоселенців, протягом певного часу зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їх політико-правовий статус від становища переселенців другої хвилі²².

У полісах Північного Причорномор'я громадянство могло бути родовим або наданим (жалуванням). Громадянами за народженням вважалися законні діти (γνήσιοι παῖδες) громадян, тобто такі, що походили від законного шлюбу громадянина полісу з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (ἐπιγάμια) – право громадянам певного іншого полісу брати шлюб із громадянками цього міста²³ (хоча стосовно жінок це поняття було доволі умовним). Подібні норми існували й у більшості грецьких полісів. Так, у Афінах у 450 р. за пропозицією Перикла було прийнято закон про права громадянства. Народні збори постановили не брати участі у державних справах тому, хто не народився від обох (батьків) громадян²⁴. Цей закон знадобився внаслідок надмірно великої кількості громадян. Його запровадження свідчило про прагнення афінської демократії до звуження кількості громадян, які мали право як управління, так і право користуватися усіма матеріальними вигодами, що залежали від права громадянства.

Загальний правовий статус²⁵ громадян полісів за часів демократії охоплював доволі широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до народних зборів, могли брати участь у виборах та бути обраними до ради,

²¹ О Гавриленко, Т Сироїд, *Історія міжнародного права: стародавня доба* (ХНУ імені В Н Каразіна 2021) 63–64.

²² Бандурка, Ярмиш (н 17) 47.

²³ В Пероговский, *О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира* (Унив. тип. 1859) 28.

²⁴ Арістотель (н 10) 25–30.

²⁵ Загальний статус – закріплене нормами права становище особи в суспільстві, сукупність прав та обов'язків, однакова для всіх громадян.

обіймати громадські (державні) посади (τιμουχίωμ), мали право законодавчої ініціативи, щоправда, дещо обмежене звичаєвим правом. Це право реалізувалося повноправними громадянами з урахуванням норми, згідно з якою злочинним діянням вважалося внесення на розгляд народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (παράνομον). Особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності²⁶.

Серед інших найважливіших прав громадян варто пригадати епігамію (ἐπιγάμια) – право брати шлюб із громадянкою, енктісіс (ἐγκτήσις) – право набувати у власність землю та іншу нерухомість, ателію (ατελεία) – звільнення громадян полісу, від усіх прямих податків та мит.

Громадяни демократичних держав Північного Причорномор'я, як і інших полісів еллінської ойкумени, принаймні формально, вважалися рівноправними. Ця антична традиція неодноразово підкреслювалася тогочасними політиками. Так, у одній з відомих промов Перикла, де міститься виклад його поглядів на основні принципи демократії, відзначається, що вплив на хід державних справ має справляти не лише обмежене коло осіб. Це право має поширюватися на всіх без винятку громадян. У особистому житті кожен громадянин відповідно до закону мав однакові права. Такий тип мислення, очевидно, визначав у очах еллінів їх оригінальність і перевагу над варварським світом, на протигагу цареві, влада якого була нікому не підконтрольною²⁷.

З-поміж свобод, якими користувалися громадяни античних держав Північного Причорномор'я, одне з чільних місць посідала ісегорія (ἰσηγορία, від ἴσος – рівний, однаковий та ἄγορεύω – говорити на народних зборах) – свобода слова. З Афін походила поширена у більшості полісів з демократичною формою державного (політичного) режиму традиція двічі на рік переглядати у театрі комедії, де б висміювалися всі без винятку відомі та популярні політичні діячі і взагалі усі знаменитості. У виставах в гіпертрофованому вигляді показувалися усі їхні вади. Іноземців шокувало, що народ щиро висміював архонтів, агораномів, номофілаків, стратегів, ситонів, яких показували злодіями, шахраями, дурнями, бабями, але одразу ж після закінчення вистави міг виказувати щире повагу до цих магістратів. Жодного протиріччя тут не вбачається. Просто громадяни античних полісів, які розглядали ісегорію як фундамент демократії, вважали, що автори комедій лише “дещо перебільшують”. Адже для свободи слова не можна визначити межі. Громадяни були впевнені в тому, що для держави немає нічого гіршого за рабство думки її громадян²⁸.

²⁶ О Гавриленко, ‘Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я’ [2002] 1 Право і безпека 47.

²⁷ Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (transl. by Richard Crawley 1914) II, 34, 8–46.

²⁸ О Гавриленко, ‘Інститути античної демократії на українських теренах: історико-правовий аспект’ [2007] 36 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 89.

Водночас варто зауважити, що права і свободи поширювалися виключно на повноправних членів громадянської общини і аж ніяк на інші, неповноправні категорії постійного населення полісів, які становили значну його частину²⁹. До них відносили насамперед осіб, які прибули з інших країн і постійно проживали на території держави. Вони повинні були сплачувати верховному власнику землі – громадянській общині певний податок (форос) за її використання. До неповноправного населення належали й вільновідпущенники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. З часом за певні заслуги вони могли навіть отримувати права громадянства. Неповноправними були й вихідці з тубільного “варварського” населення, які вели осілий спосіб життя, проживаючи в межах певної античної держави Північного Причорномор’я. Наприклад, у Ольвійській державі цей прошарок населення обробляв землю та за своїм соціальним станом, на думку фахівців, наближался до ілотів³⁰. Майже безправну категорію населення становили раби. Але матеріалів, які б напевне свідчили про наявність у державах Північного Причорномор’я рабів класичного типу та їх широке залучення до виробничої сфери, досі не виявлено³¹. Ймовірно, у північнопричорноморських полісах рабство мало патріархальний домашній характер.

В античних державах, утворених на північному узбережжі Понту Евксинського (за винятком Боспорського царства, де малися відмінності, зумовлені формою державного правління), як і в їхніх грецьких метрополіях, існували різноманітні варіанти демократії. Вони зумовлювалися місцевою специфікою, особливостями того або іншого періоду розвитку держави і права.

У літературі достатньо чітко окреслено систему органів державної влади та управління, яка мало чим відрізнялася у різних республіках³². Набагато менше уваги дослідниками приділяється питанням правового забезпечення демократичного ладу та правосвідомості населення цих держав. У їхньому підґрунті було законодавство полісів, неписане (*νόμος άγραφος*) та писане (*νόμος γεγραμμένος*), як основна умова існування держави (причому обов’язково демократичної).

Панування та усталеність законів (*νόμος*) яскраво видно із застосування так званого обвинувачення у протизаконності (*γραφή παρανόμων*), яке вважалося однією з основ демократії, оскільки таким чином могло бути припинене прийняття будь-якого рішення народних зборів або навіть скасовано вже прийняте рішення. Здійснювалося це за приватною скаргою громадянина відповідно до рішення суду дикастів. Отже, суд контролював рішення

²⁹ Бойко (н 1) 17.

³⁰ В Зубар, Є Ліньова, Н Сон, *Античний світ Північного Причорномор’я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку: навч. посіб.* (Вид-во імені Олени Теліги 1999) 28.

³¹ Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор’я...* (н 4) 69.

³² О Гавриленко, ‘Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор’я з республіканською формою правління’ [2006] 4 Бюлетень Міністерства юстиції України 26–34.

народних зборів. Доволі неоднозначно оцінюючи значення цієї процедури, В. Латишев писав:

Графі *παράνομον* була могутньою зброєю у руках демократії і встановлена була, вочевидь, для кращого обговорення пропозицій, щоб вони не містили у собі чого-небудь протилежного благові народу; але вживалася вона зазвичай для зволікання або затримки пропозиції, яка чомусь не подобалась тій або іншій партії, інколи ж була просто причіпкою внаслідок особистої недоброзичливості до автора пропозиції, так що слугувала егоїстичним цілям провідників партій та сикофантів³³.

Найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, норми якої були спрямовані на захист демократії, є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.). На думку більшості дослідників, присягу було укладено та опубліковано після гострих внутрішніх заворушень, спрямованих на повалення демократичного ладу та встановлення тиранії. У § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: 'Я <...> не дозволю цього (виступати проти демократії. – *Авт.*) тому, хто зраджує та ламає, і не приховую цього, а доведу до відома державних посадових осіб <...>'. Практика такого роду присяг була доволі поширеною в античних державах. Про це свідчать знахідки подібних пам'яток у ході археологічних досліджень інших грецьких колоній. Найближчим за суттю документом є присяга ефебів критського міста Дрера (бл. 220 р. до н. е.), де молоді громадяни давали клятву 'не підіймати заколоту та протидіяти всякому заколотникові, не складати змови ні у місті, ні за його межами і не бути заодно з іншими змовниками, а якщо їм стане відомо, що хтось уклав змову, довести про це до відома більшої частини космів'³⁴. Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.

Помітною рисою, іманентно притаманною полісному устрою, були порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон у "Законах" зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян³⁵. Арістотель, говорячи у "Політії" про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути "легко оглядуваними". Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише "пряма демократія", в основі якої лежить принцип суверенітету народних зборів³⁶.

Взагалі вважається, що демократичні засоби і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток особистості; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність

³³ В. Латышев, *Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности* (Тип. В. Безобразова и Комп. 1888) 225.

³⁴ Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я...* (н 4) 21.

³⁵ *The Laws of Plato* (transl. A. E. Taylor, J. M. Dent & Sons LTD 1934) 737.

³⁶ О. Гавриленко, 'Поліс', *Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П* (Ю. Шемшученко ред, Українська енциклопедія 2002) 628.

прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей; легальна дія опозиційних партій; формування уряду тими партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, поступки; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади і т. п. Втім, демократія в розумінні громадян еллінських держав античного часу – поняття неоднозначне³⁷. Її відмінною ознакою було однакове право всіх громадян брати участь у здійсненні державної влади (ісополітія, ісегорія та ісономія³⁸ рівносильні демократії).

Рівноправність, однак, могла бути відносною, тобто полягати у зрівнянні прав з обов'язками, так, що, наприклад, наявність у власності громадянина більшої кількості майна мала наслідком покладення на нього більших обов'язків (у тому числі й пов'язаних зі значними фінансовими витратами) стосовно держави. Подібна демократія, обмежена олігархічним або ж тимократичним (якщо все розходження в правах засновано на майновому розходженні) принципом, називалася політією (πολιτεία), так що поняття політії та тимократії споріднені між собою.

Подібного роду тимократію запровадив в Афінах Солон, заснувавши інститут так званих тимем – τιμή), тобто цензів. Не можна, однак, не помітити, що перехід від цієї форми правління до чистої демократії, заснованої на пануванні більшості, тобто такої, за якої усі громадяни були рівноправними, незважаючи на розбіжності у походженні, майновому статусі або особистих достоїнствах, був доволі легким. Оскільки розходження між тимократією та демократією за своєю сутністю є лише квантитативним (кількісним), тоді як розходження між аристократією й демократією або якою-небудь іншою державною формою квалітативним (якісним), то перехід від аристократичного правління до тимократії завжди поєднувався з переворотом і руйнуванням державного ладу.

Якщо ж тепер звернутися до розгляду класичної демократії у тому вигляді, як вона була запроваджена Клісфеном, розвинена далі Аристидом і, зрештою, набула цілковито завершених форм завдяки заходам Перикла, особливо через послаблення влади Ареопагу, то повинні будемо визнати, що вона дала державі надзвичайно сильний розвиток нічим не обмеженої верховної влади народу. Хоча на практиці демократія все ж таки автоматично не забезпечувала високої ефективності функціонування державного механізму. Визнаний стародавніми греками одним із семи найвидатніших мудреців³⁹ син скіфського царя Гнура Анахарсіс (бл. 620 – 540 рр. до н. е.), який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлених на афінській агорі, вирушив до цього центру античного

³⁷ Г Бузольт, *Очерк государственных и правовых греческих древностей* (пер. с нем., Тип. А Дарре 1890) 54–55.

³⁸ Ісономія (ісоноμία) – рівність перед законом, рівна участь усіх громадян у здійсненні влади.

³⁹ А Русаєва, *Славенний мудрець – скіф Анахарсіс* (Наукова думка 2001) 51.

світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем⁴⁰, був дещо розчарований демократичною державною організацією. Розповідаючи про життя Солона, Плутарх зауважив: 'Анахарсіс, відвідавши Народні збори, висловив подив, що у еллінів говорять розумні, а справи вирішують дурні'⁴¹. Ймовірно, таке враження склалося у Анахарсіса ще під час перебування в Ольвії, з гавані якої він вирушив у морські мандри.

Безперечно, демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я справили вплив на державотворчі процеси, що відбувалися на території України надалі. Їх відображення бачимо у практиці врядування генуезьких колоній, що розташовувалися в XIII–XV ст. на місці колишніх грецьких міст (Кафа, Солдайя, Чембало, Горзувіти, Луста, Воспоро – в Криму, Ілліче (Лерічі) – у гирлі Дніпра, Джинестра – на узбережжі Одеської затоки, Монкастро (Самастро) – у гирлі Дністра та ін.). У їхніх статутах 1290, 1316, 1449 рр.⁴², зокрема, було закріплено засадничі з погляду інтерпретації сутності демократії положення, що наголошували на 'підзвітності тих, хто здійснює владу, тим, ким управляють'⁴³ – генуезькій громаді⁴⁴.

Надзвичайно цікавою є проблема впливу античної демократії на розвиток української державності. Хоча прямі докази такого впливу обмежені, проте непрямі свідчення та аналіз історичних процесів дають підстави зробити певні висновки, наприклад, стосовно уявлень про громадянську спільноту. Адже концепція громадянської спільноти, де кожен її член має права і обов'язки, мала свої корені в античній демократії. Окрім того, загальновідомо про елементи прямого народоправства, притаманного східнослов'янському суспільству. Залишки його бачимо й у політичному житті Київської Русі, де ключову роль відігравало віче – народне зібрання, що об'єднувало всіх вільних членів громади⁴⁵. Його компетенція була надзвичайно широкою: від вирішення питань війни і миру до обрання і навіть усунення великого князя як правителя держави. Через віче народ безпосередньо впливав на державну політику, що свідчило про доволі високий рівень політичної культури того часу. "Руська Правда", як перший звід законів, відобразила зачатки принципу верховенства права і захисту прав людини⁴⁶.

⁴⁰ Гавриленко (н 28) 90.

⁴¹ *Plutarch's Lives. Vol. 1: Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola* (B Perrin transl., Harvard University Press 1914) 415.

⁴² О Havrylenko, 'Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century' [2024] 5(51) Numer specjalny. (Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy) *Acta Iuris Stettinensis* 157, 175.

⁴³ О Петришин, 'Демократія як основа правової, соціальної держави' [2014] 5 *Право України* 76.

⁴⁴ О Гавриленко, 'Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах' [2019] 27 *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія "Право"* 18–24.

⁴⁵ С Серьогіна, Г Демиденко, 'Про демократичні традиції вітчизняного державотворення' [2021] 41 *Державне будівництво та місцеве самоврядування* 13–14.

⁴⁶ А Кормич, 'Демократичні традиції українського державотворення' [2011] 42 *Актуальні проблеми політики* 37–38.

Козацька держава XVII ст. також демонструвала значні демократичні тенденції, що були порівнянні з досягненнями тогочасних європейських держав. Інститут гетьманства, Генеральна рада та виборність посадових осіб свідчили про високий рівень самоорганізації козацького суспільства на демократичних засадах.

Одним із найяскравіших прикладів утілення демократичних ідей стали “Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін угодою затверджені <...>”⁴⁷, відомі також як Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Вони поєднували традиційні засади козацької демократії з досягненнями політичної думки Західної Європи, проголошуючи принципи народного суверенітету, поділу влади та захисту прав людини. Конституція свідчила про те, що українська державотворча традиція була невід’ємною частиною європейського цивілізаційного процесу.

Яскравим взірцем упровадження демократичних принципів в українській історії стала діяльність Центральної Ради⁴⁸. Демократичні ідеї, проголошені та частково реалізовані її урядом⁴⁹, залишилися в історії України як важливий здобуток і продовжують впливати на сучасну українську політику.

Отже, можемо бачити, що антична цивілізація, з її багатим доробком у філософії, праві та політиці, залишила глибокий слід у розвитку людської спільноти, що протягом наступних тисячоліть мешкала на землях сучасної України. Особливе місце в цьому процесі посідають поліси Північного Причорномор’я, які були не лише торговельними центрами, а й, у низці випадків, експериментальними майданчиками для втілення демократичних ідеалів. Їхній досвід, безперечно, вплинув на подальші державотворчі процеси на території України. Ідеї та традиції демократії, що в античний час були поширені в полісах Північного Причорномор’я, не зникли безслідно. Вони продовжували розвиватися й трансформуватися протягом наступних історичних епох. Безумовно, було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зачатками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та еволюцію державотворчих і правотворчих процесів у східних слов’ян. Пізніше в історичному перебігу ідеали демократії неодноразово відроджувалися. Козацька держава, Центральна Рада – це лише деякі приклади, які свідчать про те, що український народ завжди

⁴⁷ Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення) (В Смолій ред, М Трофимук, Т Чухліб упорядники, Світ 2011) 7.

⁴⁸ Б Тищик, О Вівчаренко, Н Лешкович, *Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.)* (Світ 2000) 11–30.

⁴⁹ І Бойко, ‘Боротьба українського народу за свою державну незалежність (1917–1921 рр.) та її уроки для сучасної України’ [2016] 1 Право України 112–118.

прагнув до самоврядування і демократичних свобод. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я відіграли важливу роль у формуванні української державності. Ідеї прямої демократії, верховенства права і рівності всіх перед законом, які зародилися в античних полісах, продовжують надихати українців у їхньому прагненні побудувати сильну, демократичну і справедливую державу.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Arnheim M T W, *Aristocracy in Greek Society (Aspects of Greek and Roman Life)* (Thames and Hudson 1977).
2. Ehrenberg V, *Greek State* (Second edition, Oxford University Press 1964).
3. Starr Ch, *Individual and Community: The Rise of the Polis. 800–500 B. C.* (Oxford University Press 1986).
4. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuvannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navch. posib.* (Vyd-vo Lvivskoho un-tu imeni I Franka 2014).
5. Havrylenko O, *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytkiv vitchyznianoho prava (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.)* (Parus 2006).
6. Havrylenko O, Syroid T, *Istoriia mizhnarodnoho prava: starodavnia doba* (KhNU imeni V N Karazina 2021).
7. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej. Ch. 1. Gosudarstvennye i voennye drevnosti* (Tip V Bezobrazova i Komp 1888).
8. Perogovskij V, *O nachalah mezhdunarodnogo prava otnositelno inostrancev u narodov drevnego mira* (Univ. tip. 1859).
9. Rusiaieva A, *Slavetnyi mudrets – skif Anakharsis* (Naukova dumka 2001).
10. Rusyaeva A, *Rusyaeva M, Olviya Pontijskaya: gorod schastya i pechali* (Stilos 2004).
11. Tyshchuk B, Vivcharenko O, Leshkovych N, *Stanovlennia derzhavnosti v Ukraini (1917–1922 rr.)* (Svit 2000).
12. Zubar V, Linova Ye, Son N, *Antychnyi svit Pivnichnoho Prychornomor'ia: Narysy istorychnoho ta sotsialno-ekonomichnoho rozvytku: Navch. posibnyk* (Vyd-vo imeni Oleny Telihi 1999).

Edited and translated books

13. Hansen M, 'Was the Polis a State or Stateless Society?', T Nielsen (ed), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Franz Steiner Verlag 2002) 17–49.
14. Plato, *Republic* (G M A Grube transl., C D C Reeve, (Hackett Pub. Co. 1992) 369).
15. *Plutarch's Lives. Vol. 1: Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola* (B Perrin transl., Harvard University Press 1914).
16. Raaflaub K, 'Homer to Solon. Rise of the Polis. The written Sources', Mogens Herman Hansen (ed), *The Ancient Greek city-state: symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July, 1–4 1992* (Commissioner, Munksgaard 1993) 76–7.
17. Ruchynska O, 'Multiculturalism and citizenship identity in the Greek Poleis of the Northern Black Sea Region' in A Giacomozzi, I Bondarevskaya, D Karakatsani (eds), *Political and Economic Self-constitution: migration and citizenship education: proceedings of the I International Conference* (Corinth 2023) 87–90.
18. *The Laws of Plato* (transl. A E Taylor, J M Dent & Sons LTD 1934).
19. Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (transl. by Richard Crawley 1914).
20. Aristotel, *Polityka* (O Kysliuk per. z davnohr., Osnovy 2000).

21. Bandurka O, Yarmysh O (zah red), *Istoriia derzhavnosti Ukrainy: eksperymentalnyi pidruchnyk* (Odissei 2004).
22. Buzolt G, *Ocherk gosudarstvennyh i pravovyh grecheskih drevnostej* (per. s nem., Tip A Darre 1890).
23. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv', *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Akademichnyi kurs: u 2 t. T. 1* (V Tatsii, A Rohozhyn red, In Yure 2000) 11–8.
24. *Pakty i Konstytutsii Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia)* (V Smolii red, M Trofymuk, T Chukhlib uporiadnyky, Svit 2011) 7.
25. Usenko I (ker kol), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* (Naukova dumka 2014).

Journal articles

26. Gavrylenko O, Skryl O, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) Journal on European History of law 190–200.
27. Havrylenko O, 'Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century' [2024] 5(51) Numer specjalny. (Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy) Acta Iuris Stettinensis 157, 175.
28. Syroid T, Havrylenko O, Shevchenko A, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) Journal on European History of law 101–4.
29. Boiko I, 'Borotba ukrainskoho narodu za svoiu derzhavnu nezalezhnist (1917–1921 rr.) ta yii uroky dlia suchasnoi Ukrainy' [2016] 1 Pravo Ukrainy 112–8.
30. Havrylenko O, 'Instytuty antychnoi demokratii na ukrainskykh terenakh: istoryko-pravovy aspekt' [2007] 36 Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav 89.
31. Havrylenko O, 'Orhany vlady ta upravlinnia antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia z respublikanskoio formoiu pravlinnia' [2006] 4 Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy 26–34.
32. Havrylenko O, 'Statut henuezkykh kolonii na Chornomu mori 1449 r. – pam'iatka serednovichnoho italiiskoho prava na ukrainskykh terenakh' [2019] 27 Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V N Karazina. Seriiia "Pravo" 18–24.
33. Havrylenko O, 'Zarodzhennia prava na terytorii Ukrainy v antychnu dobu' [2020] 1 Pravo Ukrainy 64–84.
34. Havrylenko O, 'Zlochyyny ta pokarannia u pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia' [2002] 1 Pravo i bezpeka 47.
35. Kormych A, 'Demokratychni tradytsii ukrainskoho derzhavotvorennia' [2011] 42 Aktualni problemy polityky 37–8.
36. Nikolaienko T, 'Zarodzhennia prava na ukrainskykh zemliakh periodu stanovlennia suspilstva' [2014] 6 Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy 150–4.
37. Nikolaienko T, 'Zvychaieve pravo skifskoi derzhavy' [2014] 8 Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy 51–6.
38. Petryshyn O, 'Demokratiia yak osnova pravovoi, sotsialnoi derzhavy' [2014] 5 Pravo Ukrainy 76.
39. Ruchynska O, 'Osoblyvosti blahodiinytstva v Olviiskomu polisi (VI–I st. do n. e.)' [2021] 1(33) Eminak 219–29.
40. Serohina S, Demydenko H, 'Pro demokratychni tradytsii vitchyznianoho derzhavotvorennia' [2021] 41 Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia 13–4.
41. Skrzhyńska M, 'Sudochnystvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia' [2009] 5 Ukrainskyi istorychnyi zhurnal 4–11.
42. Strakhov M, 'Osnovni rysy derzhavnogo ladu Bosporskoho tsarstva' [1999] 7(2) Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav 159–62.

Conference papers

43. Havrylenko O, 'Hretska kolonizatsiia Pivnichnoho Prychornomor'ia ta yii pravove rehuliuвання', *Etnonatsionalni chynnyky v istorii derzhavno-pravovoho budivnytstva: materialy XII Mizhnarodnoi istoriko-pravovoi konferentsii. 10–13 veresnia 2004 r. m. Bakhchysarai* (O Tymoshchuk red, DiAiPi 2005) 101–110.

Encyclopedias

44. Havrylenko O, 'Polis', *Yurydychna entsyklopediia. T. 4. N–P* (Iu Shemshuchenko red, Ukrainska entsyklopediia 2002) 628.

Oleksandr Havrylenko

DEMOCRATIC TRADITIONS OF THE ANCIENT POLISIAS
OF THE NORTHERN BLACK SEA AND THEIR INFLUENCE
ON FUTURE STATE-FORMING PROCESSES
ON THE TERRITORY OF UKRAINE

ABSTRACT. The article analyzes the development of democratic traditions of ancient polises of the Northern Black Sea region and determines their influence on future state-building processes in Ukraine. It is noted that Greek cities and settlements on the northern shore of the Black Sea arose at one of the last stages of the Great Greek colonization of the VIII–VI centuries BC, which significantly expanded the borders of the ancient world. Numerous Hellenic colonies were founded in the southwestern part of the Apennine Peninsula and Sicily, on the southern and northwestern coasts of the Mediterranean Sea, along the shores of the Marmara and Black Seas. Greek city-polises formed democratic traditions that positively influenced the development of Ukrainian statehood. It is noted that the analysis of historical sources allows us to draw certain conclusions, for example, regarding ideas about the civil community.

It is shown that the influence of the democratic traditions of ancient policies was traced in the political life of Kyivan Rus, where the *veche* – a people's assembly that united all free members of the community – played a key role. Its competence was extremely broad: from resolving issues of war and peace to the election and even removal of the Grand Duke as the ruler of the state. Through the *veche*, the people directly influenced state policy, which testified to a fairly high level of political culture of that time. "Ruska Pravda", as the first set of laws, reflected the beginnings of the principle of the rule of law and the protection of human rights. The Cossack state of the 17th century also demonstrated significant democratic tendencies that were comparable to the achievements of European states of that time. The institute of hetmanship, the General Council and the election of officials testified to a high level of self-organization of Cossack society on democratic principles.

It is emphasized that one of the most striking examples of the implementation of democratic ideas was the "Treaties and Resolutions on the Rights and Freedoms of the Military between His Excellency Mr. Pylyp Orlyk, the newly elected Hetman of the Zaporozhian Army, and between the generals, colonels and the same Zaporozhian Army, approved with full agreement on both sides...", also known as the Pylyp Orlyk Constitution of 1710. They combined the traditional principles of Cossack democracy with the achievements of Western European political thought, proclaiming the principles of popular sovereignty, separation of powers and protection of human rights. The Constitution testified that the Ukrainian state-building tradition was an integral part of the European civilizational process.

A striking example of the implementation of democratic principles in Ukrainian history was the activity of the Central Rada. Democratic ideas, proclaimed and partially implemented by its government, remained in the history of Ukraine as an important achievement and continue to influence modern Ukrainian politics. The conclusions emphasize that ancient civilization, with its rich achievements in philosophy, law and politics, left a deep mark on the development of the human community that lived on the lands of modern Ukraine for millennia. A special place in this process is

Олександр Гавриленко

occupied by the policies of the Northern Black Sea region, which were not only trading centers, but, in a number of cases, also experimental platforms for the implementation of democratic ideals. Their experience undoubtedly influenced subsequent state-building processes on the territory of Ukraine. The ideas and traditions of democracy, which were widespread in the policies of the Northern Black Sea region in ancient times, did not disappear without a trace. They continued to develop and transform during subsequent historical eras. Of course, it would be an exaggeration to consider them the direct beginnings of Ukrainian statehood itself. Nevertheless, they significantly influenced the emergence and evolution of state-building and law-making processes among the Eastern Slavs. Later, in the course of history, the ideals of democracy were repeatedly revived. The Cossack state, the Central Rada are just some examples that indicate that the Ukrainian people have always strived for self-government and democratic freedoms. The democratic traditions of the ancient policies of the Northern Black Sea region played an important role in the formation of Ukrainian statehood. The ideas of direct democracy, the rule of law and equality of all before the law, which originated in the ancient policies, continue to inspire Ukrainians in their desire to build a strong, democratic and just state.

KEYWORDS: ancient civilization; ancient state formations; democracy; history of Ukrainian statehood; Ukraine.